

УДК 327.36(497:11)"1903/1914"
172.4(497.11)"1903/1914"

Ненад МИЛЕНОВИЋ
Историјски институт, Београд

СРБИЈА, МИРОВНИ ПОКРЕТ И ИДЕЈЕ МИРА ПРЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА: ОГРАНИЧЕЊА И ДОМЕТИ

АПСТРАКТ: У раду се анализира прихватање идеја мира и испитују могућности настанка мировног покрета у Србији крајем 19. и почетком 20. века. Појава поменутих идеја указује на постојање напредних тежњи у српској држави и друштву, чији су носиоци били припадници политичке и интелектуалне елите. Њихов став према идејама мира био је значајно условљен поимањем државних и националних интереса, али се при том није мењало поимање суштине и универзалних вредности тих идеја. Могућност стварања мировног покрета заснованог на поменутих идејама била је мала. Друштвени темељи на којима би он почивао били су плитки, док су отежавајућу околност представљали национализам и схватање рата као кључног средства за остварење националног уједињења. Стога и чињеница да поменуте идеје у српском друштву нису достигле већи степен прихватљивости представља одређени показатељ. Био је то одраз не само политичких приоритета и поимања националних интереса, већ и показатељ нивоа развијености друштва, карактера политичке културе и специфичности менталитета.

Кључне речи: Србија, мировни покрет, идеје мира, пацифизам, међународно право, међународна арбитража, разоружање, елита, друштво

Српска држава и друштво су се током последња два века суочавали са великим изазовима: бројним ратовима, ерозијом етничког простора, губљењем националног идентитета, трагањем за модерним, недовршеном еманципацијом и др. Због многобројних сукоба – што ратних и политичких, што структуралних и културолошких – политичка и интелектуална елита није била у стању да се у потпуности посвети решавању суштинских проблема

и поменутих изазова. У освит 20. века тешко је могла да наслути у сусрет каквој будућности корача Србија, односно да постоји могућност ратова који ће у политичком, економском и демографском погледу имати несагледиве последице по српско друштво и српско национално биће. Рационално преиспитивање модерне српске историје истраживаче неминовно суочава са једном од њених најтрагичнијих одлика – великим бројем ратова и њиховим, што директним што индиректним, разорним последицама. Стога се намеће мисао да српска елита током 20. века није успевала да извуче одговарајуће поуке из овакве прошлости, односно да се историјско искуство таложило пре свега у квантитативном, али не и у квалитативном смислу. Као да је са сваком новом ратном жртвом јачала она ирационална страна менталитета, неретко склона величању сопствене трагедије. Временом је готово до нивоа мита издигнуто уверење да је скоро сваки рат, посебно оне најкрвавије, било немогуће избећи. У периоду током којег је дошло до стварања независне државе, националног уједињења и неколико ратова, неминовно су осим спољнополитичких питања преовладавале и теме које су се на различите начине тицале рата. Током 20. века овим темама је велику пажњу посветила и српска историографија, а поменуто уверење се временом претворило у доминантну нарацију која је остављала мало места критичком преиспитивању. Стога ова студија има за циљ да допринесе откривању једног занемареног слоја историјске стварности, као што је пријем на који су у оквиру поменутог дискурса наилазиле идеје које представљају антитезу рату. Иако би се то очекивало после сваког ратног сукоба у којем је Србија учествовала, идејама мира није се посвећивала пажња коју оне својом вредношћу и потенцијалом заслужују. У одређеној мери њима су се током периода мира повремено, најчешће несистематски, бавили они који су се за њих интересовали из наивног идеализма или политичког опортунизма. Из свега наведеног сматрамо да је важно с историјске тачке гледишта сагледати да ли је српска елита видела одређени потенцијал у тим идејама, да ли је и на који начин доприносила њиховом развоју и ширењу? Неопходно је размотрити да ли је било услова за настанак мировног покрета у Србији пре 1914. и ако јесте, какав је могао бити практичан ефекат његовог деловања? Коначно, уколико није било услова за настанак тог покрета, мора се поставити питање да ли његово непостојање сведочи о способности српске елите и вредности самих идеја, или више говори о друштвеном амбијенту и нивоу политичке културе у Србији?

Како би дошли до одговора на ова питања, анализирали смо како су се Србија као држава и српска елита сусретали с деловањем међународног мировног покрета у периоду пре Првог светског рата. Сагледали смо како су се припадници те елите односили према идејама мира, међународне арбитраже и разоружања, као и према јачању међународне заједнице и кодификацији међународног права као елементарном кораку ка остварењу поме-

нутих идеја. Њихове ставове и схватања поставили смо у одговарајући политички контекст, анализирали временски оквир појаве идеја мира и амбијент српског друштва у којем је дошло до примања тих идеја. Примењени методолошки приступ састоји се у анализи два међусобно комплементарна аспекта: одговарајућег идејног садржаја и његовог социо-политичког контекста. Идејни садржај представља кључни критеријум за одређивање блискости одређеној категорији мировног активизма, али истовремено не подразумева апсолутну припадност тој категорији, нити имплицира хомогеност карактера тих категорија. С друге стране, социо-политички контекст је неопходан за разумевање рецепције одређених идеја у једном друштву, могућих политичких импликација, као и суштине покрета насталих на њиховим основама. У том смислу, посебно су важна три фактора: друштвене околности, политичка култура, као и војна снага и дипломатски положај државе. Ипак, ради свеобухватније анализе проблема, било је неопходно да се претходно осврнемо на међународни мировни покрет и доктрину пацифизма као основне оквире борбе за остварење поменутих идеја у периоду пре Првог светског рата.

Међународни мировни покрет пре Првог светског рата

Међународни мировни покрет је организовани подухват, настао током 19. и почетком 20. века, чији је примарни циљ био институционално јачање међународне заједнице, елиминисање рата и остварење мира као трајног стања у међународним односима. Окупљао је активисте и удружења различитих националности, политичких и идеолошких убеђења (либерали, радикали, социјалисти), верских и моралних уверења. Међу њима није постојао консензус о суштинским узроцима рата, па је временом настао низ различитих идеја и предлога који су предвиђали реформе не само на нивоу међународног политичког или економског система, већ и на нивоу унутрашње политичке структуре самих држава. С друге стране, пацифизам представља доктрину која подразумева ненасилне норме понашања у конфликтима између појединаца, друштвених група или самих друштава, као и приликом супротстављања најчешћим облицима насиља (директном, структурном, културном) који су уперени против основних људских потреба – за опстанком, благостањем, идентитетом и слободом.¹ У историјском по-

¹ Јохан Галтунг, *Мирним средствима до мира: мир и сукоб, развој и цивилизација*, Београд 2009, 276. Ове норме обухватају одбијање физичког или психолошког насиља у циљу решења конфликта, у складу са прокламованим моралним и етичким начелима, као и решење конфликта до којег се дошло без повреде људског живота или достојанства. – Johan Galtung, *Pacifism from a Sociological Point of View*, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 3, No. 1 (1959), 67–84; Gregory C. Elliott, *Components of Pacifism: Conceptualization and Measurement*, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 24, No. 1 (1980), 27–54.

гледу, пацифизам је прешао веома дуг развојни пут – од дивљења достојног индивидуалног чина до идеалима надахнутог колективног подухвата.² Поборници пацифизма, било религиозног или секуларног, осуђивали су рат и насиље с верске, етичке или хуманитарне тачке гледишта и одбацивали употребу оружја чак и у сврху одбране онога што су сматрали добрим и праведним. Једна оваква доктрина, иако у основи аполитична, често је доживљавана као претња која би могла оставити друштво без унутрашњег реда и одбране споља, па је пацифизам током 19. века био осуђен на скроман утицај.³ Стога је будућност борбе за друштво и свет без насиља и рата лежала у анимирању шире друштвене подршке и деловању свеобухватнијег и далеко комплекснијег мировног покрета. Мањи, али одлучнији и циљу посвећенији, део покрета чинили су поједини поборници пацифизма, који су апсолутно одбацивали рат или примену било које врсте насиља. Једини сигуран начин да се елиминише рат као појава видели су у одбијању личног учешћа у њему, али су сарађивали са остатком мировног покрета пошто је он био политички релевантнији и ефикаснији. Највећи део мировног покрета чинили су они који су средство за остварење поменутог циља видели у реформама на међународном или унутрашњем плану, које би допринеле уклањању структурних узрока рата. Одређене врсте ратова, пре свега одбрамбене, а неки од њих и ослободилачке, сматрали су легитимним. Неретко су се дистанцирали од пацифизма у ужем смислу речи, али су се и супротстављали како милитаризму, тако и фаталистичком схватању да је рат нормална појава због анархичног стања у међународним односима, те да се мир може одржати једино наоружавањем, склапањем војних савеза и политиком равнотеже снага. Нису сматрали оправданим ратове ради очувања националне части или престижа, ратове објављене под изговором националне угрожености, или ратове вођене у циљу одржања равнотеже снага.⁴ Почетком 20. века званично је усвојен предлог да се као одредница за доктрину и програм мировног покрета убудуће користи управо термин *пацифизам*.⁵ Иако су постојала неслагања у вези са правим значењем и опсе-

² Пацифизам су од средњег века и реформације пропагирале разне верске секте (Квејкери, Менонити, Браћа), да би током 19. века то постепено почели да чине и припадници разних протестантских цркви (нпр. Баптисти, Методисти), као и појединци који подстицај нису налазили искључиво у верским уверењима (Толстој, Ганди, Вилијам Л. Гарисон, Вилијам Ц. Брајан, Џејн Адамс, Еуген Шмит, Алберт Шкарван). – Peter Brock, *Freedom from War. Nonsectarian Pacifism 1814–1914*, Toronto 1991.

³ Robert C. Stevenson, *The Evolution of Pacifism*, International Journal of Ethics, Vol. 44, No. 4 (1934), 437–451.

⁴ Иако се у пракси често није могла повући овако јасна разлика, Мартин Сидл је за доктрину која је обухватала ова схватања осмислио термин *дефенцизам*, како би је разликовао од реформских позиција. – Harvey L. Dyck, Peter Brock (eds.), *The Pacifist Impulse in Historical Perspective*, Toronto 1996, 17–35.

⁵ Ирвин Абрамс је 1957. установио да је предлог Емила Арноа, првобитно изнет у листу *L'Indépendance belge* августа 1901, усвојен у септембру исте године на Општем конгресу

гом примене овог термина, он је остао у употреби све до Првог светског рата. Током рата и тектонских поремећаја унутар међународног мировног покрета, које је изазвала подршка многих његових чланова ратним напорима својих земаља, долази до истицања јасне разлике између безусловног одбацивања сваке врсте насиља и заступања легитимности одређених врста ратова. Иако је ова семантичка промена довршена тридесетих година 20. века, показало се немогућим постизање консензуса у вези са употребом овог термина, а додатан проблем је дуго представљало и одсуство одговарајуће терминологије. Данас већина англо-америчких теоретичара сматра да пацифизам подразумева само апсолутно одбацивање рата и да тај термин не може бити коришћен као синоним за целокупан мировни покрет. *Пацифисти* су значи они који се безусловно противе рату, док је за поборнике мира који одређене врсте ратова сматрају легитимним осмишљен сродан и етимолошки компликован термин – *пацифицисти*.⁶ Термин није наишао на ширу подршку, посебно ван енглеског говорног подручја, па се уместо њега често користе и други термини (*интернационалисти*, *поборници мира*).⁷ Европски теоретичари избегавају ове термине (посебно *пацифицизам*) и најчешће све мировне активисте називају пацифистима. При том, они истичу разлику између *апсолутних* или *интегралних* пацифиста, и осталих пацифиста, које неретко додатно одређују придевима *прагматични*, *практични* или *либерални*.⁸ За њих *пацифизам* има знатно шире значење, па обухвата све напоре за одржање мира. Поједини теоретичари кључном сматрају разлику између *утопијског* и *идеолошког* пацифизма.⁹ Према овом схватању, утопијски пацифизам види рат као неодвојиви аспект постојећег друштвеног и политичког система који је сам по себи неприхватљив, па би рушењем или променом тог система нестало и повода за рат.¹⁰ Покрети који су револуцију, а посебно примену насилних средстава током њеног извођења, претпостављали миру не могу се сматрати делом мировног покрета у 19. и

мира у Глазгову. Претходно су у употреби биле разне друге фразе: *пријатељи мира*, *поборници мира*, *партија мира* итд.

⁶ Иако се јавља кад и термин *пацифизам*, и то као једна од његових варијанти, у праксу га је увео Алан Џ. П. Тејлор. – А. J. P. Taylor, *The Trouble Makers*, London 1957, 51; David A. Martin, *Pacifism: An Historical and Sociological Study*, London 1965; Martin Ceadel, *Pacifism in Britain, 1914–1945*, London 1980.

⁷ Ни сам Тејлор му није остао привржен. – *London Review of Books* (2 Oct. 1980), 4. Поменуте алтернативе, на пример, користе Питер Брок и Чарлс Четфилд, док Мартин Сидл користи и термин *реформисти*.

⁸ Sandi E. Cooper, *Patriotic Pacifism. Waging War on War in Europe, 1815–1914*, New York 1991.

⁹ Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, Beograd 1968, 157–212; Vojin Milić, *Sociologija saznanja*, Sarajevo 1986, 212–215; Roger Chickering, *Imperial Germany and a World without War. The Peace Movement and German Society, 1892–1914*, Princeton 1975, 18; Norman Ingram, *The Politics of Dissent: Pacifism in France, 1919–1939*, Oxford 1991, 13.

¹⁰ Peter Brock, *Freedom from War. Nonsectarian Pacifism, 1814–1914*, Toronto 1991, 185–277.

почетком 20. века.¹¹ С друге стране, идеолошки пацифизам схвата рат као претњу друштвеном и политичком систему чије постојање сматра пожељним стањем и степеном људског развоја. Решење проблема види у реформама и изналагању начина за спречавање сукоба, а не у самоизолацији или акцији против самог система. Према овом схватању, у периоду пре Првог светског рата идеолошки пацифизам је био доминантна варијанта пацифизма и кључни део мировног покрета. Без обзира коју од наведених терминологија прихватимо као најпрецизнију, важно је истаћи различите категорије мировног активизма, односно чињеницу да су мировни покрет чинили како они које је одликовало *a priori* одбацивање рата и насиља, тако и они који су превасходно кроз реформистички приступ тежили елиминисању рата из међународних односа. У мировном покрету су такође важну улогу играли и појединци и удружења која се нису идентификовала са пацифистима (без обзира на врсту пацифизма), већ се могу довести у везу са либералним политичким интернационализмом као ширим појмом.¹² Може се рећи да је међународни мировни покрет представљао комплексан скуп појединаца и организација чија је активност, било главна било споредна, имала за циљ јачање међународне заједнице, међународног права, као и свих механизма и институција које су могле да допринесу елиминисању рата из међународних односа.

Трагови конкретних покушаја да се из међународних односа одстра-ни рат као средство решавања проблема могу се пратити вековима уназад. Иако су се мотиви разликовали, а мир није увек био једини или главни циљ, низ филозофа, државника, научника и свештеника био је, неко мање неко више, заокупљен идејом општег мира.¹³ Већина њих у општем миру није видела само антитезу рата, већ и предуслов друштвених реформи и економског напретка човечанства. Иако су имали грандиозне и племените циљеве, њихови планови су се у датом социо-политичком контексту граничили са утопијом. Ипак, њихова права вредност лежи у томе што су садржали замисли које ће вековима касније ухватити корена и бити идеје водиле и

¹¹ Istvan Kende, *The History of Peace: Concept and Organizations from the Late Middle Ages to the 1870s*, Journal of Peace Research, Vol. 26, No. 3 (1989), 243–244.

¹² Организације, друштва, удружења и политичке партије различитог карактера. – R. Chickering, *Imperial Germany and a World without War*, 24–28.

¹³ У средњем веку су то били Пјер Дибоса и Данте Алигијери, а у доба ренесансе и реформације Еразмо Ротердамски и Себастијан Франк. У 17. и 18. веку уследили су планови Емерика Крисеа, Хуга Гроцијуса, Војводе де Силија, Вилијама Пена, Џона Белерса, опата Сен-Пјера, Русоа, Волтера, Церемија Бентама и Канта. – Francis H. Hinsley, *Power and Pursuit of Peace: Theory and Practice in the History of Relation between States*, Cambridge 1963, 13–91; I. Kende, *The History of Peace*, 233–240; Милета Ст. Новаковић, *Еволуција идеје мира*, Архив за правне и друштвене науке, 1906–2006, Београд 2006, 726–733.

циљеви мировног покрета.¹⁴ Тек крајем 18. века идеје мира наилазе на бољи пријем и ширу друштвену подршку (најпре у Великој Британији), да би током првих деценија 19. века дошло и до рађања организованог мировног покрета. Велики имплус представљали су евангелистички покрет који је изродио многобројне реформске подухвате и мисао просветитељства и рационализма о рату као нехуманом и ирационалном чину. Томе су, такође, знатно допринеле и последице Француске револуције и Наполеонових ратова, јер су промене у начину ратовања довеле до тога да рат постане свеопшти проблем. С друге стране, ширење и продубљивање међународних веза услед напретка у комуникацијама и транспорту јачало је осећање узамне повезаности и зависности. Иако се и даље јављају амбициозни планови појединаца (Жан Пол, Бенџамин Констан, Малиновски, Сен-Симон), промовисање идеје општег мира све више постаје предмет деловања организованих удружења и друштвених покрета. Прва мировна друштва оснивају се у САД (1815) и Великој Британији (1816), потом и у Француској (1821) и Швајцарској (1830), а постепено почиње и успостављање међусобне сарадње. Врхунац у својој раној фази развоја мировни покрет је достигао средином 19. века одржавањем низа *Међународних конгреса пријатеља мира* (1843–1853).¹⁵ Посебно надахнути били су конгреси одржани у доба револуционарног превирања 1848/1849, па се многим чинило да ови догађаји наговештавају светлију будућност људског друштва. Али, као што су револуционарне наде устукнуле пред снагом реакције, тако је и ентузијазам мировног покрета устукно пред сенком ратова који су од 1850. до краја 1870. захватили Европу, САД и друге делове света. „Златно доба“ мировног покрета уследило је између 1871. и 1914, не само по броју активиста, нових мировних друштава и земаља у којима су она први пут основана, већ и по опсегу делатности и оствареном утицају.¹⁶ Ширење покрета је било одраз убрзане интернационализације, односно јачања и продубљивања међународних веза услед модерног индустријског развоја, настанка глобалног тржишта, напретка науке, технологије и комуникација. Било је и последица револуције у војној организацији и техници, као и груписања великих сила у два супротстављена војна савеза, које је те продубљене везе озбиљно доводило у питање. Евентуалне политичке, економске, психолошке и моралне последице не само рата, већ и „оружаног мира“, стимулативно су

¹⁴ Стварање сталног међународног тела задуженог за очување мира, кодификација међународног права, смањење наоружања, стварање светске федерације држава, еманципација колонија и др.

¹⁵ Припремни конгрес је одржан у Лондону 1843, а први у Бриселу 1848. Потом су одржани конгреси у Паризу 1849, Франкфурту на Мајни 1850, Лондону 1851, Манчестеру 1852. и Единбургу 1853.

¹⁶ У Холандији 1871, Данској 1882, Шведској 1883, Италији 1887, Белгији 1889, Аустрији 1891, Немачкој и Норвешкој 1892, Угарској 1895, Португалу 1899, Румунији 1902. и Русији 1910.

деловале на раст мировног покрета. На крају крајева, неколико деценија мира у Европи после Седана (1870) поткрепљивале су често коришћену тезу да је рат постао анахронизам модерног доба.

Крајем 19. века мировни покрет је ушао у нову фазу свог развоја. Борба за идеју општег мира сада се водила на фронтима тешко замисливим неколико деценија раније. Почевши од састанка у Паризу 1889. врхунац активности мировних друштава били су годишњи *Општи конгреси мира*. На њима су учествовали представници великог броја међународних мировних, филантропских, хуманитарних и културних удружења. Ово својеврсно наднационално цивилно друштво у повоју настојало је да кроз интензивни ангажман утиче на јавно мњење, и преко њега на политичке одлуке влада у корист идеје мира. С друге стране, парламентарне групе све већег броја држава су се после 1889. постепено окупљале у оквиру *Међународног парламентарног савеза*, који је сваке године одржавао своје конференције. Примарни циљ ове организације била је сарадња законодавних тела европских држава, како би се међународни спорови решавали арбитражом кроз парламенте тих држава. И саме државе и њихове владе су на *Конференцијама мира* у Хагу дале одређени допринос развоју арбитраже, међународног права и атмосфере помирљивости, иако су крајњи резултати њиховог рада били далеко од великих очекивања јавног мњења.¹⁷

Србија и мировни покрет: друштвени амбијент, временски оквир и носиоци идеја

Српска политичка и интелектуална елита је током 19. века рационално анализирао идеје и институције западних демократија, као и предности, мане и опасности њиховог евентуалног преношења у амбијент српског друштва. Био је то само један од аспеката тежње да се модернизују многи сегменти државе и друштва. Српска грађанска елита осећала се саставним делом европског културног и духовног простора, те је тежила и европским либералним идеалима. Не само прихватањем политичких идеја и модела, већ и сопственим радом на пољу науке, уметности и књижевности, успевала је да премости постојећа географска просторства, политичке границе и менталне баријере и почетком новог века Србију приближи Европи. При том је, ипак, постојала јасна свест о разлици у степену и току развоја Србије у односу на Запад, као и околностима које су могле отежати благотворно дејство и извитоперити суштину западних идеја и политичких модела.

¹⁷ До Првог светског рата одржано је укупно 20 *Општих конгреса мира* и 18 конференција *Међупарламентарног савеза*. У оба случаја први скупови одржани су у Паризу 1889. и Лондону 1890, а последњи у Хагу 1913. Конференције мира одржане су 1899. и 1907, док је трећа била планирана за 1915.

Устав, закони и институције били су у знатној мери на европском нивоу, али су само друштво, економски развој и политичка култура заостајали. Другим речима, политичка модернизација претходила је друштвеној и привредној које су непрестано каскале за њом. Установе које је Србија усвајала са Запада тешко су се прилагођавале новој средини – аграрном, релативно сиромашном и просторно и социјално слабо покретном друштву.¹⁸ Поменуте околности утицале су и на прихватање идеја мира у српском друштву. Оне су се појавиле пре настанка одговарајућих друштвених услова и потпуног формирања друштвених група које би могле да их пропагирају, управо као што је то претходно био случај и са појавом западних политичких идеја и покрета. У Србији су се ове идеје појавиле пре модернизације социо-економских структура, развоја грађанске класе и пораста писмености – основних предуслова настанку мировног покрета на Западу.¹⁹ Наиме у Европи су мировна друштва била концентрисана у урбаним срединама, и почивала су на средњој и нижој средњој класи. Истраживања су показала да су највећи део мировних друштава, уз одређена одступања, чинили ситни предузетници, трговци, локални чиновници, учитељи, професори, адвокати, лекари и припадници других слободних професија.²⁰ Осим тога, истакнуто место у мировним покретима припадало је женама – и по броју и по положајима које су заузимале. У Србији се средња класа налазила још у повоју, неписменост је била велика, цивилно друштво у развоју, јавно мњење без осетнијег утицаја на сферу државне политике, а еманципација жена у руралној и патријархалној средини и даље само сан. Ови структурни недостаци, али и неки други фактори, онемогућавали су настанак мировног покрета у Србији. Важну улогу имао је и војни фактор, односно појачана милитаризација српског друштва. Она је била последица снажног национализма, припрема за рат, очекиване пресудне улоге војске у остварењу националног уједињења, али и јаког неуставног утицаја војних кругова у политичком животу. Постојало је уверење, вероватно инспирисано од стране војсци блиских кругова, да су мировна друштва штетна, јер се боре против рата који представља једино ефикасно средство националног ослобођења и уједињења. Са порастом значаја и улоге војске у друштву неминовно је расла и прихваћеност оних вредности које су с њом идентификоване. Понекад су у јавности на неповољан пријем наилазиле вредности и идеје

¹⁸ Дубравка Стојановић, *Србија и демократија, 1903–1914. Историјска студија о „златном добу српске демократије“*, Београд 2003, 389–392.

¹⁹ Почетком 20. века сељаштво је чинило чак 87,3 одсто од укупног броја становника Србије. Занатством се бавило 4,65 одсто, трговином 2,22 одсто, а 1,89 одсто су били државни службеници. По попису из 1900. у Србији је било свега 21 одсто писмених. Писменост у градовима је достигла 55 одсто, али је на селу неписменост била веома висока – 77 одсто. – Видети *Статистички годишњак Краљевине Србије*, Београд 1906, XI, 82.

²⁰ R. Chickering, *Imperial Germany and a World without War*, 73–75, 329, 343–344.

довођене у везу са мировним покретом за које се сматрало да представљају негацију националих тежњи, националне свести и поноса. Дешавало се и да они који су те вредности и идеје јавно промовисали буду исмевани и понижавани саркастичним епитетима.²¹ Ипак, не може се рећи да је такав став преовладавао у српској јавности, јер су неретко у штампи објављивани и чланци у корист идеја мира. Али, после 1908. и с приближавањем ратних година (1912–1918) интересовање јавности за идеје мира, арбитражу и разоружање постепено је јењавало и уступало место ратним темама. Овде се мора нагласити да су се и у другим државама мировни покрет и идеје мира суочавали са специфичностима друштвене структуре, политичког система и политичке културе. Тако је у Немачкој суштина проблема лежала у природи политичког система и карактеру политичке културе, у којој је доминирао управо милитаризам и на њему заснован систем вредности.²² С друге стране, у либерално-демократским државама попут Велике Британије, САД и Француске деловали су знатно јачи мировни покрети.²³ У овим државама је проблем политичке културе био мање изражен, али су отежавајуће околности биле реална снага покрета, нереални циљеви, индиферентност великог дела јавног мњења и напетост стање у међународним односима.²⁴ Међутим, у неким државама попут Норвешке, Холандије или Белгије постојали су и фактори који су ишли у прилог деловању мировног покрета. Ове земље нису имале амбициозне циљеве на спољнополитичком плану и нису биле узрок честог сукобљавања великих сила, па је тамошње јавно мњење лакше прихватало теме попут арбитраже или разоружања. У случају Србије није било оваквих позитивних фактора, који би евентуално допринели настанку мировног покрета. Како због поменутих разлога није могло доћи до настанка организованог мировног покрета, носиоци идеја мира били су припадници политичке и интелектуалне елите.

Време појаве поменутих идеја у Србији поклапа се са развојем и успоном мировног покрета у Европи крајем 80-тих и почетком 90-тих година 19. века, али и са смиривањем страсти које су читав низ година обузимале Србију на унутрашњем и спољашњем плану. Наиме, демократизација политичког система, иако постепена и дисконтинуирана, посредно је јачала ин-

²¹ Шумадијски апостол мира и вредност његове проповеди, Београд 1897 (од непознатог аутора).

²² R. Chickering, *Imperial Germany and a World without War*, 384–419.

²³ Идеалним условима за развој мировног покрета Мартин Сидл сматра умерено либералну политичку културу и умерену војну и спољнополитичку сигурност, а као парадигму наводи Велику Британију. – Peter Brock, T. P. Socknat, *Challenge to Mars: essays on pacifism from 1918 to 1945*, Toronto 1999, 143–146.

²⁴ Sandi E. Cooper, *Pacifism in France, 1889–1914: International Peace as a Human Right*, *French Historical Studies*, Vol. 17, No. 2 (1991), 359–386; R. Chickering, *Imperial Germany and a World without War*, 327–383.

тересовање за читав спектар идеја и вредности либерализма и демократије. Осећање слабости после пораза у рату са Бугарском 1885. није погодовало било којој врсти спољнополитичког или војног авантуризма, па ни оној чији би крајњи циљ било национално уједињење. Ово осећање је уједно подстицало реално сагледавање проблема, као и потрагу за политичким и правним механизмима који би могли да послуже држави током периода релативне немоћи. Кључни подстицај разматрању идеја мира у Србију је стигао споља током последње деценије 19. века. После 1889. низали су се Општи конгреси мира и конференције Међупарламентарног савеза, а убрзо су уследиле и иницијативе да се потоњем придруже и мање државе, међу њима и Србија. Неколико чланова српске Народне скупштине по први пут је после званичног италијанског позива учествовало у раду Међупарламентарног савеза на његовом трећем заседању у Риму 1891.²⁵ Стални међународни парламентарни биро, основан у Берну 1892, тежио је оснивању што већег броја националних парламентарних група. Ипак, иницијатива која је, између осталог, имала за циљ и оснивање српске групе није одмах уродила плодом.²⁶ Неколико година касније, и поред званичног позива, вешто је избегнуто слање званичних представника Србије у Будимпешту на седму конференцију Међупарламентарног савеза, која се одржавала у мађарској престоници баш током тзв. Миленијумске прославе 1896.²⁷ Тако је у угарску престоницу, на лични позив председника угарске парламентарне групе Коломана Села, самостално отишао једино Светомир Николајевић.²⁸ Управо његовом заслугом коначно је дошло и до формирања српске парламентарне

²⁵ Архив Србије, Поклони и откупи, 100/62, писмо Рајку Тајсићу од 15. јула 1891; Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (у даљем тексту: АС, МИД, ПО), 1891, Фасцикла-IV, Досије-I, рол. бр. 120, IV /30–32, пов. бр. 1035 од 25. августа 1891; Исто, IV /33–35, пов. бр. 11. септембра 1891; Исто, IV /37–38, пов. бр. 1255 од 15. октобра 1891; Светомир Николајевић, *О учешћу Србије у Међународном парламентарном савезу*, Београд 1897, 12.

²⁶ Румунски професор и сенатор, бивши министар просвете, Урехија се као члан Бироа обратио српском посланику у Букурешту Стојану Бошковићу, а сам Биро српском посланику у Берну професору Анђелковићу. Према Николајевићу, Бошковић се извинио нагласивши да је скупштина распуштена, док Анђелковић наводно ништа није одговорио. – Свет. Николајевић, *О учешћу Србије у Међународном парламентарном савезу*, Београд 1897. Бошковић је био српски посланик у Букурешту од 1892–1894. и препоручивао је да Србија узме учешће у раду МПС – АС, МИД, ПО, 1893, Ф-II, Д-IV, рол. бр. 137, II /265–272, пов. бр. 13 од 4. фебруара 1893; Исто, III/318–319, пов. бр. 52 од 12. јуна 1893. Међу његовим извештајима помиње се и разговор са Урехијом с почетка фебруара 1894. – АС, МИД, ПО, 1894, Ф-II, Д-I, рол. бр. 144, II /36–40, пов. бр. 12 од 4. фебруара 1894.

²⁷ АС, МИД, ПО, 1896, Ф-IV, Д-VI, рол. бр. 161, IV /84–87, пов. бр. 133 од 19. јула 1896; Исто, IV /88–89, пов. бр. 1345 од 24. августа 1896; IV /91, пов. бр. 1791 од 12. септембра 1896. Тек након решавања трговинских спорова, српски посланик Симич је 2. септембра 1896. учинио званичну посету изложби.

²⁸ Б. Николајевић, *Из минулих дана*, 215–216, 299–300 – Додатак бр. 30 (позивно писмо од 20. јула 1896.)

групе 1897.²⁹ Због бројних промена скупштинских сазива, састав ове групе се наредних година често мењао, а бројност непрестано смањивала. Група је обновљена 1902. приступањем скоро 30 нових чланова из Сената и Народне скупштине, али због неповољних прилика у земљи током наредног периода није успела да организује своју управу.³⁰ Значајан пораст интересовања за делатност мировног покрета и идеје мира наступио је 1898. и 1899. током припрема и одржавања Прве конференције мира у Хагу.³¹ Србија је 1899. имала своје представнике како у Хагу³², тако и на деветој конференцији Међупарламентарног савеза у норвешкој престоници Кристијанији (Осло), где су српску скупштину заступали Николајевић и Гвоздић. У периоду између две конференције мира интересовање стручне јавности је било на знатном нивоу, а осврти на резултате Прве конференције могли су се прочитати у часописима *Српски књижевни гласник*, *Дело* и *Архив за правне и друштвене науке*. Наредних година, Србија је учествовала на Конференцији о болничким бродовима 1904. и на Другој конференцији мира у Хагу 1907.³³ Ипак, после 1907. интересовање јавности је почело да опада због раније наведених разлога, као и одлагања Треће конференције мира.

Српска елита се бавила идејама мира и у теоријском и у практичном смислу, чиме је стекла улогу посредника у њиховом трансферу у друштвени и политички амбијент Србије. Ипак, преузимање идејних концепата из друштвене средине у којој су поникли носило је са собом и посебну интерпретацију тих идеја у новом друштвеном, историјском и менталном тренутку. Политичаре и научнике у Србији интересовале су како научне основе и историјски развој тих идеја, тако и њихова вредност са становишта државних потреба и српских националних интереса. Највећи број српских државника, политичара и дипломата се са идејама мира и деловањем мировног покрета сусрео током свог професионалног рада у одређеној области. Вредност ових идеја их је том приликом свакако заинтересовала, али су они по-

²⁹ На једном приватном скупу чланова тадашње Народне скупштине у Нишу усвојена је, на основу Николајевићевог предлога, одлука да се, у складу са Статутом Међупарламентарног савеза, изабере српска парламентарна група. Изабрана је и управа те групе, чији је председник био генерал Ст. Здравковић, а потпредседник Светозар Гвоздић. – Б. Николајевић, *Из минулих дана*, 276–278.

³⁰ Међу новим члановима су били и Никола Пашић, Лаза Пачу, Јован Жујовић, Стојан Протић и Коста Стојановић. – Писмо Свет. Николајевића председнику скупштине Љуби Јовановићу од 5/18. јануара 1909, у: Б. Николајевић, *Из минулих дана*, 276–278.

³¹ Лист *Дело* јој је посветио велику пажњу–Милован Миловановић, *О разоружању*, Дело XX (1898), 338–350; Миленко Веснић, Мирослав Спалајковић, *Разоружање и општи мир*, Дело XXI (1899), 204–221.

³² Ненад Миленовић, *Делегација Србије на Првој конференцији мира 1899. године – упућства и извештаји*, Мешовита грађа XXXI (2010), 289–307.

³³ Ненад Миленовић, *Миленко Веснић на Конференцији о болничким бродовима у Хагу 1904. године*, Мешовита грађа XXX (2009) 119–134; Ненад Миленовић, *Србија и Друга конференција мира у Хагу 1907. године*, Историјски часопис LVII (2008) 305–341.

свећивали више пажње њиховим практичним ефектима у домену политике или области међународног права. Пригрлили су идеје у одређеној мери, али интересовање за њих није будио идеализам, иако се он може запазити код појединаца, већ прагматизам. Реално су сагледавали постојеће стање у међународним односима и његов могући утицај на остварење поменутих идеја. Неки од њих су као делегати учествовали на конференцијама мира (Милован Миловановић, Чедомиљ Мијатовић, Војислав Вељковић и Михаило Милићевић), док су се други бавили проучавањем историјског развоја идеја мира и међународног права (Миленко Веснић, Милета Новаковић и Глиша Гершић). Производ закључака проистеклих из таквих разматрања је су званични ставови Србије и српске делегације на Првој и Другој конференцији мира у Хагу 1899. и 1907. Општи мир је био идеалан, али тешко достижан циљ.³⁴ Међународна арбитража, заснована на принципу равноправности свих држава, била је важан корак на путу ка остварењу тог циља. Сходно томе, развој међународног права сматран је једним од кључних фактора. Смањење наоружања је свакако било пожељно, али није било прихватљиво извести га пре испуњења праведних захтева појединих народа.³⁵ Из истог разлога одбрамбени и ослободилачки ратови су сматрани оправданим и стога су, у крајњем случају, претпостављани миру и разоружању.³⁶ Сасвим у складу са поступањем других држава у то време, Србија је границе свог залагања за универзалне вредности и принципе правде, мира и хуманости постављала тамо где је оно почињало да се коси са државним интересима. Дакле, свој став је формулисала не само имајући у виду специфичан положај једне мале балканске државе, већ и у складу са националним интересима. Настојала је да поменуте принципе и вредности искористи кад год се налазила у тешком положају, али и да их пренебрегне у случајевима када су они могли спутавати предузети политички курс или довести у питање остварење зацртаних националних циљева. Тако је у споразум са Бугарском 1904. унешена клаузула по којој су се евентуална спорна питања

³⁴ „Док такве идеје не сазру као да ће требати да се земља наше старе Европе још једном, и то сада можда обилније но икада до сад, натопи људском крвљу.“ – М. Миловановић, *О разоружању*, 349.

³⁵ „Разоружање без успостављања права значило би ... довршавати насиље већ извршено новим насиљем, после прве отмице права, сад по други пут отимати, рушити наду на успостављање његово. И то би насиље било у толико теже, његове би последице биле у толико страшније и фаталније, што би оно носило ауторитет целокупне међународне заједнице, те последње, највише инстанције за заштиту погажених права!“ – М. Миловановић, *О разоружању*, 347.

³⁶ „Допустите да се искрено и доиста примени велики основ једнакости и равноправности у међународним односима, и ви ћете видети, да ће прекомерна оружања у брзо сама од себе попустити. Докле пак не буде тога, ми ћемо оружати и саму нашу децу у колевкама; ми ћемо падати и гинути сви један за другим пред вратима највишег суда, тражећи најодлучније и вапијући из свега грла најпре за *правдом*, па онда тек за *миром*.“ – М. Веснић, *Разоружање и отити мир*, 210–211.

имала решити пред судом у Хагу, док у споразуму о савезу из 1912. она не постоји. Тада је улога арбитра била намењена искључиво руском цару. У периоду велике неизвесности у погледу исхода Царинског рата, Србија се током 1906, као и 1907. на Другој конференцији мира снажно залагала за изношење ове врсте спорова пред Међународни изборни суд у Хагу.³⁷ Касније је Србија то чинила у далеко мањој мери. Коначно, у одговору на аустријски ултиматум 25. јула 1914. Србија је, свесна малих изгледа да он буде прихваћен ма како вешто био срочен, предложила да се спор изнесе и пред међународни суд у Хагу. Овај потез је био веома вешто смишљен, али је његов очигледан циљ био придобијање светске јавности, док је у мањој мери био израз искрене привржености принципу међународне арбитраже и вере у међународно право.

Ипак, политичаре и научнике интересовали су и други аспекти ових идеја, а не само резултати њихове практичне примене. У директан додир са тим идејама није их довела искључиво политичка или научна делатност, већ је тај сусрет у знатној мери био производ њиховог идеализма. Управо је тај идеализам представљао покретачки дух у борби за остварење идеја у које су чврсто веровали (Светомир Николајевић, Јован Жујовић и Чедомиљ Мијатовић). Као и демократију, они су и идеју општег мира директно повезивали са идејом прогреса. Као што су у демократији видели елементарну цивилизацијску норму, тако су и идеју општег мира схватили као мерило степена цивилизацијског развоја. Политички, књижевни, просветни и хуманитарни рад Светомира Николајевића (1844–1922) је релативно добро познат, иако недостаје монографија о овом свестраном јавном делатнику. Мало је позната његова делатност у промовисању идеја мира и арбитраже, али и принципа правде, хуманости и морала као кључних фактора у регулисању међународних односа. У овој области значајна су два његова дела: *О учешћу Србије у Међународном парламентарном савезу* (1897) и *Пацифистички покрет у XIX веку и Хашка конференција* (1906).³⁸ Непрестано је истицао велики значај учешћа Србије у раду Међународног парламентарног савеза. Позивајући се на увиђавност, патриотизам и мудрост српске политичке и интелектуалне елите, апеловао је да се у Народној скупштини састави парламентарна група која би ступила у контакт с групама осталих европских законодавних тела. Иако је прецењивао утицај Међународног парламентарног савеза на опште политичке токове у Европи, Николајевић је с правом истицао да за Србију може бити само корисно промовисање принципа и вредности за које се тај Савез залагао. Сматрао је неопходним

³⁷ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-VIII, Д-II, рол. бр. 314, VIII/154–155, бр. 28, извештај из Хага од 23. јуна 1907.

³⁸ С. Николајевић, *О учешћу Србије у Међународном парламентарном савезу*, Београд 1897; Исти, *Пацифистички покрет у XIX веку и Хашка конференција*, Годишњица Николе Чупића XXV(1906)59–126.

учешће у сваком међународном удружењу које „на својој застави има девизу: *правда за свакога*.”³⁹ Визионарски је схватао да поимање Србије, не само као географског, историјског и културног дела, већ и менталног, интелектуалног и институционалног склопа Европе, неизоставно мора подразумевати и корачање у складу са напредним западноевропским идејама које је у интересу саме Србије. У свом раду о пацифистичком покрету у 19. веку Николајевић се, између осталог, залажио и за регулисање ратног права у смислу веће хуманости. Слагао се да би сваки следећи рат могао довести до велике катастрофе због развијених и свестраних међународних веза, као и све савршенијег оружја. Стога је оцењивао рад мировних друштава као корисну делатност, а не само као чин занесењака и утописта. Истицао је да ће поводи за ратове у великој мери бити сузбијени, ако не и сасвим отклоњени тек с успоставом једног међународног тела које ће прописивати санкције у случајевима кршења међународног права, али и имати довољно ауторитета да своја решења ефикасно спроведе у дело.⁴⁰ Као важан корак у том смеру видео је успоставу Сталног међународног изборног суда у Хагу 1899. Одржавање Прве конференције мира у Хагу сматрао је великим историјским догађајем и важним кораком у људском прогресу и развоју међународног права, после којег се није могло ићи назад већ само напред. Руско-јапански рат и његове последице нису показали слабост резултата конференције, већ сву мудрост њених одлука које нису испоштоване. Наслућивао је почетак једног новог развоја међународне заједнице који ће културне народе постепено одвести у један *сталан велики савез*, што ће показати да идеје о конфедерацији држава и међународном парламенту више нису утопија. Сматрао је заблудом да је пацифистички покрет против сваке врсте рата и оправдавао је рат који се води ради самоодбране. Истицао је да је циљ покрета далеко практичнији, мада не и идеалан, а то је да се међународни спорови све више решавају правним, а све мање насилним путем.⁴¹ Залагање за интернационализам, одушевљавање његовим размерама и потенцијалима, али и опрез на путу на којем се не сме заћи у космополитизам јесте схватање које је одликовало Светомира Николајевића.⁴²

³⁹ С. Николајевић, *О учешћу Србије у Међународном парламентарном савезу*, 48.

⁴⁰ Свет. Николајевић, *Пацифистички покрет у XIX веку и Хашка конференција*, 68–71.

⁴¹ Исто, 123–124.

⁴² Светомир Николајевић представља пример активног деловања чланова масонских ложа у међународном мировном покрету, што је била посебно раширена појава у Француској и Италији. Био је један од најистакнутијих српских масона (инициран 1878. у ложи *Светлост Балкана*), један од оснивача масонске ложе *Српска задруга* (1881), као и оснивач и почасни велики мајстор ложе *Побратим* (1891). Ова ложа је била под заштитом *Велике симболичке ложе Угарске*, а Николајевић је одржавао посебно тесне везе са мађарским политичарима и мировним активистима. – Видети Eugen Lennhoff, Oscar Posnet, *Internationales Freimaurerlexikon*, Zürich 1932. С друге стране, Миленко Веснић представља пример политичара активног у промоцији идеја мира, који је имао снажне везе са француским и

Ако би се у Србији с почетка 20. века нека личност могла описати као интелектуалац европских манира и великог образовања, као човек непоколебљивих моралних уверења и принципа, онда би то свакако био Јован Жујовић (1856–1936). Читавог живота је био борац за идеале које је сматрао покретачима напретка, верујући да се борбом за њих може приближити ономе што је најчешће сматрано илузијом и утопијом. У животу се понашао управо онако како га је и схватао: *радити за опште добро, осветљавати што је тамно у садашњости, подстицати свануће будућности...*⁴³ Јавно се поносио чињеницом да је утопист, *уверен да су племените сањалице корисније човечанству од прилагодљивих реалиста.*⁴⁴ Жујовићев лични интегритет давао је покретима у којима је учествовао ауру моралне исправности и друштвене вредности, али не и довољну снагу како би се приближили остварењу свог циља. Одувек је био прожет великим човекољубљем и племенитошћу које није било само израз пролазног опортунизма. Сходно убеђењу да су сви народи браћа и да је међународни мир предуслов опстанка човечанства, био је и оснивач Југословенског удружења за Лигу народа.⁴⁵ Идеали правде, слободе, једнакости и братства, који су га освојили још као француског ђака, одговарали су не само његовом, већ и духу и карактеру српског народа, као и свим малим народима у вртлогу међународних односа. Организовање међународне заједнице на темељима ових слободоумних идеала видео је као веома пожељно, па се залагао за стварање Сједињених Европских Држава, Међународног суда, Лиге народа. Веровао је да ће Србија, по њему најслободоумнија држава у Источној Европи, ослобођењем и уједињењем свих Срба стећи већу улогу и одговорност у правцу остварења напредних идеја. Сматрао је да национализам не искључује тежњу чвршћој међународној организацији, односно да интернационализам није аутоматски негација националне државе.⁴⁶ Није имао довољно харизме и упорности да начини широки политички покрет у корист формирања републике, једног од својих идеала, свакако не пре остварења једног другог идеала – националног уједињења у оквиру Велике Србије. Оправдавао је рат као средство за остварење тог циља, који је недвосмислено идентификовао са идејама правде и слободе. У томе је био веома близак са схватањима која

италијанским круговима, али ипак није био припадник ниједне масонске ложе. – Ljubinka Toševa-Karpowicz, *D'Annunzio u Rijeci. Mitovi, politika i uloga masonerije*, Rijeka 2007, 164–168.

⁴³ АС, Фонд Јована Жујовића, предмет 15, *Говор М. Ибровца на погребу Ј. Жујовића 21. јула 1936*, стр. 6.

⁴⁴ Исто, 2.

⁴⁵ На његовом челу био је од оснивања 22. јануара 1919. у Паризу до 18. маја 1935. Тада је, поставши почасни председник, свој положај уступио Ивану Ђаји. – АС, Фонд ЈЖ, предмет 82, лист бр. 317.

⁴⁶ АС, Фонд ЈЖ, предмет 82, лист бр. 143–144.

су преовладавала у француском мировном покрету. Тек после 1918. активно се залаже за искорењивање рата из међународних односа. Пре 1914. његово залагање за ове идеале није било довољно гласно да би било сасвим јасно забележено, мада се ипак не може оспорити.⁴⁷

Један од предуслова успешног регулисања односа у међународној заједници у духу правде и хуманости била је кодификација међународног права. Оно се развијало упоредо са развојем међународних односа, па се његово изучавање на научним основама постављало као логичан захтев. Томе су приступили и српски правници, посебно са аспекта оних елемената међународног права који су били, или могли бити, од важности за Србију.⁴⁸ Појава превода европске правне и политичке литературе, у којој је либерална доктрина заузимала централно место, био је један од првих израза интересовања за либералне идеје и институције у Србији средином 19. века. Тако је и на прелому два века делатност српских правних писаца и преводилаца, како на пољу теорије, тако и у пракси, била показатељ настојања да се у савремени политички, друштвени и државни живот Србије уведу модерни европски назори и из области међународног јавног и приватног права. Српски правници су се на овом пољу неминовно сусрели са идејама мира, разоружања и арбитраже, које су тесно прожимале савремено схватање међународне заједнице, као и са поимањем улоге међународног права као регулатора односа унутар ње. Један од најугледнијих професора права на Великој школи и вероватно најплоднији српски писац на пољу међународног права током друге половине 19. века био је Глигорије Гершић (1842–1918).⁴⁹ Био је ватрени поборник међународног права утемељеног на либералним и демократским принципима. Сматрао је да су два најбитнија начела међународног права начело суверености народа и начело неинтервенције. У његовом схватању међународног права истакнуто место заузима и идеја међународне заједнице. За разлику од преовлађујућег става да међународно право представља међудржавно право, односно право које регулише односе између неприкосновено суверених држава, Гершић је уочио да категорија апсолутне суверености не може послужити као основа на којој би се даље градио међународни поредак. Сматрао је да идеја међународне заједнице, виша и шира од идеје суверености, једина даје могућност мирном и уређеном животу између држава. Осим тога, и он је био привржен принципу самоопредељења народа као основном принципу модерног међународног права, принципу који је постепено постајао руководећи у настанку држава и територијалних промена уопште.

⁴⁷ АС, Фонд Јована Жујовића, предмет 82, лист бр. 143–144; Исто, предмет 88, лист бр. 23.

⁴⁸ Познати професори међународног права били су Сергије Николић, Глиша Гершић, Андра Ђорђевић, Милован Миловановић, Миленко Веснић и Милета Новаковић.

⁴⁹ Детаљније о његовим радовима видети у Српски биографски речник, II, 677–679.

Почетком 20. века ретко се који српски државник могао похвалити угледом који је у европским дипломатским и правничким круговима имао Миленко Веснић (1862–1921), српски посланик у Паризу од 1901. Он је 1896. постао члан, а 1912. и потпредседник угледног и утицајног *Института за међународно право* у Генту. Управо је овај институт играо главну улогу у кодификацији међународног права на научним основама и стварању правне подлоге међународној арбитражи. Веснић је од априла 1901. био и један од српских чланова Сталног међународног изборног суда у Хагу.⁵⁰ Као званични представник Србије играо је и запажену улогу на међународној Конференцији о болничким бродовима у Хагу у децембру 1904.⁵¹ Веснић је темељом модерног међународног права и најприроднијом основом настанка нових држава сматрао начело народности. Опозицију начелу народности видео је у остацима прошлости и космополитизму. Ипак, није у потпуности одбацивао концепт космополитизма, сматрајући да државе настале на начелу народности неће бити сметња када еволуција буде приремила терен за развој догађаја у складу са тим концептом.⁵² Веснићеви ставови о идејама мира и делатности мировног покрета били су блиски онима који су били доминантни у француском мировном покрету и јавном мњењу уопште. Био је близак схватањима које је енергично заступало једно од најпрестижнијих француских мировних друштава – *Међународна лига мира и слободе* на челу са Шарлом Лемонијеом и Емилом Арноом. Ово друштво је било инспирисано идејом да мировни покрет мора да буде логичан наставак Француске револуције, да њену борбу за људску слободу и достојанство мора пренети и на терен националне слободе и достојанства. Оваквим погледима били су склони и неки од најутицајнијих француских политичара као што је Леон Буржоа.⁵³ Веснић је чврсто веровао у неопходност поштовања националног достојанства као једног од предуслова мира. Оправдавао је одбрамбени рат као и Гастон Мох, један од најутицајнијих у француском мировном покрету, а идентичан став по питању рата за национално ослобођење имао је попут лидера италијанског покрета Ернеста Монете. Зато је с дозом нескривеног ентузијазма прихватао идеју о разоружању, али је истицао да се исти критеријуми не могу применити на велике силе и мале државе, посебно на оне које се боре *против неправде*, тј. за уједињење или ослобођење од туђинске власти. Сматрао је да ће до разоружања доћи постепено, једино уколико кроз правду, једнакост и поштовање права буде успостављено стабилно и

⁵⁰ Н. Миленовић, *Србија и Друга конференција мира у Хагу 1907. године*, 9.

⁵¹ Н. Миленовић, *Миленко Веснић на Конференцији о болничким бродовима у Хагу 1904. године*, 119–134. Фигурирао је и као могући представник Србије на Другој конференцији мира, али је на сопствени захтев ослобођен те обавезе. – Н. Миленовић, *Србија и Друга конференција мира у Хагу 1907. године*, 12–13.

⁵² Правник, 1892, књ. I, св. 1-6; Бранич, 1898, бр. 24, 953.

⁵³ Sandi E. Cooper, *Pacifism in France, 1889–1914*, 362–364, 375.

безбедно међународно окружење. У супротном, оружана борба за *правду* имаће предност у односу на *мир*.⁵⁴

Ако се у 19. веку појавио организовани мировни покрет, у 20. веку је дошло до организованог истраживања, како самог покрета тако и идеје општег мира. На прелазу између два века личности попут Ивана Блоха и Алфреда Фрида били су најистакнутији заговорници и поборници научног приступа идеји мира. У периоду између два рата делатност на том плану ће успешно наставити Барт де Лихт, Луис Ричардсон, Питирим Сорокин, Јаков тер Мулен, Теодор Рисен и Кристијан Ланг. Код нас је у поменутом периоду највећи допринос тој истраживачкој области дао Милета Новаковић (1878–1940), син Стојана Новаковића. У периоду пре Првог светског рата посебну пажњу је поконио раду Друге конференције мира и Сталног међународног изборног суда у Хагу.⁵⁵ После рата био је члан и главни секретар Југословенског удружења за Лигу народа, а најзначајније његово дело су *Основи међународног јавног права* (I, 1936; II, 1938). У расправи *Еволуција идеје мира* (1933), у којој је разматрао начин на који је идеја мира схватана пре и током 19. века, заступао је мишљење о великој вредности еволуције и постепеног усавршавања установа за одржавање мира и решавање сукоба између држава. Одроз степена развитка идеја мира, по њему, било је и само Друштво народа, мада је и оно имало своје мане.⁵⁶ Новаковић је увидео да се организовани мировни покрет јавља тек од 19. века, да иако је потекао из приватне иницијативе, није остао без утицаја на јавно мњење и званичне кругове.⁵⁷ Сматрао је да мировни покрет одликују три карактеристике: удружена акција, рад на арбитражи и међународна сарадња. Посебан значај придавао је зближавању парламентарца разних држава кроз Међупарламентарни савез, јер је оно доприносило заједничком поимању извесних међународних проблема.⁵⁸ Новаковић је веровао у могућност стварања једног суда помоћу којег би били отклањани сукоби и чиме би се постепено створили услови за општи мир. Управо су Међународни изборни суд (1899) и Стални међународни суд правде у Хагу (1920) били важни кораци на том путу. Значајан потенцијал видео је и у свеобухватној међународној сарадњи, коју је после Првог светског рата Друштво народа систематски неговало и развијало. И даље полагајући велике наде у успех Друштва народа, као да је жалио што у периоду пре 1914. није било онога

⁵⁴ М. Веснић, *Разоружање и општи мир*, 210–211.

⁵⁵ М. Ст. Новаковић, *Друга хашка конференција*, Београд 1911; Исти, *Рад хашког изборног суда*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XIII/1 (1912) 96–104.

⁵⁶ М. Ст. Новаковић, *Еволуција идеје мира*, Архив за правне и друштвене науке, 1906–2006, Београд 2006, 723–740; Исти, *Друштво народа*, Годишњица Николе Чупића XXXV (1923) 50–81.

⁵⁷ М. Ст. Новаковић, *Друштво народа*, 51.

⁵⁸ М. Ст. Новаковић, *Еволуција идеје мира*, 734.

што је окарактерисано као „женевски дух“. Сматрао је да без њега не може бити моралног, а самим тим ни стварног мира и разоружања. С неверицом је констатовао да је био потребан *најстрашнији од свих ратова* како би се начинио корак напред у еволуцији.⁵⁹ Идеалистички је веровао да може доћи до сталног мира у свету као коначног корака у еволуцији како саме идеје, тако и целокупног човечанства, али је веома опрезно избегавао предвиђање када би тај жељени циљ могао бити остварен.⁶⁰

Како је мировни покрет у Европи с приближавањем Првог светског рата наилазио на све већу сарадњу социјалиста у питањима мира, арбитраже и разоружања, неопходно је да се укратко осврнемо и на ставове Српске социјалдемократске партије (ССДП) о тим идејама. ССДП је у периоду од 1903–1914. своју политичку слабост донекле успевала да компензује доктринарном приврженошћу и везама са Другом интернационалом. Наглазећи узор у немачкој социјалдемократији и остајући доследна ставовима Интернационале, ССДП је заступала антиратне ставове, критиковала империјализам, али не и капитализам. Иако су резолуције Друге интернационале после 1900. углавном упућивале на сарадњу на том плану, мировни покрет у Немачкој је у социјалистима и синдикатима имао далеко слабијег савезника него у Француској, Енглеској, Швајцарској и Белгији.⁶¹ Тек после 1911. у Социјалдемократској партији Немачке (SPD) преовладава став да арбитража и разоружање могу послужити промовисању позитивних тенденција у капитализму (трговина, индустрија, банкарство), а елиминисању негативних (милитаризам). На тај начин би се допринело спречавању рата који су социјалисти сматрали катастрофом, али се истовремено не би одустало од револуције као крајњег циља.⁶² Национално и социјално ослобођење, по њој могући једино истовремено и искључиво кроз револуцију, били су за ССДП далеко узвишенији циљ од обичног мира.⁶³ ССДП је са тог становишта и бриге због могућих последица рата осудила све ратове које је Србија водила у периоду од 1912–1918. У освит Првог светског рата она се јасно опредељује и за међународну арбитражу. У званичном ставу странке о рату истакнуто је да се он не жели ради мира и спокојства свих народа. Упућен је позив да се међународни спорови решавају на миран начин, а не крвопролићем.⁶⁴ ССДП ће се од 1912–1918. наћи у процепу између националног и класног, између политичке реланости и доктринарне истрајности

⁵⁹ М. Ст. Новаковић, *Друштво народа*, 52.

⁶⁰ М. Ст. Новаковић, *Еволуција идеје мира*, 740.

⁶¹ Jack D. Ellis, *The French Socialists and the Problem of Peace, 1904–1914*, Chicago 1967, 9–10, 26–27, 100; R. Chickering, *nav.delo*, 265–285,

⁶² R. Chickering, *nav.delo*, 357–364.

⁶³ Дубравка Стојановић, *Искушавање начела. Српска социјалдемократска партија и ратни циљеви Србије 1912–1918*, Београд 1994, 42–51, 189–190.

⁶⁴ Драгиша Лапчевић, *Историја социјализма у Србији*, Београд 1979, 123.

– у дилеми која је 1914. и довела до распада Друге интернационале.⁶⁵ Слична дилема је довела до поделе и распада и међународни мировни покрет. На тај начин су социјалистички интернационализам и идеја неминовне револуције, с једне, и либерални интернационализам и идеја општег мира, с друге стране, жртвовани на истом олтару – националним интересима и идеји националног јединства.

Закључак

У српској историографији дуго је без посебног оспоравања опстајала представа о деценији уочи Првог светског рата као „*златном добу српске демократије*“ – добу у којем је Србија била либерална демократија и модерна парламентарна држава.⁶⁶ Током последњих петнаест година појавиле су се и тезе које у оцени поменутог периода одлазе у супротну крајност. Оне либерални устав и парламентарне институције сматрају пуким средством остварења националног програма и фасадом која је скривала предмодерне и ауторитарне начине владања у периоду од 1903–1914. Ипак, јасно је да историјска стварност никада није црне или беле, већ искључиво сиве боје, и то у њеним многобројним нијансама. Пошто се у интерпретацијама прошлости мора бити веома опрезан, неопходно је избегавати поједностављивање и крајности било које врсте. У том смилу, важно је споменути две студије, које јесу оспориле научну утемељеност поменутог поимања, али нису дискредитовале и саму тежњу српске елите демократији, као и идејама и вредностима које су биле њен саставни део. У првој студији је то учињено с гледишта политичке праксе⁶⁷, а у другој с аспекта политичке културе. Ауторка потоње је закључила да се Србија „*почетком 20. века налазила на вратима демократије*“, али да јој је био „*потребан велики корак да би у њу стабилно ушла.*“⁶⁸ Заиста, европско и демократско опредељење великог дела српске политичке и интелектуалне елите било је несумњиво. Стога су идеје, идеали и вредности који су били суштински израз овог опредељења морале наићи на плодно тло у интелектуалном и менталном склопу српске елите. Али, оне су поред својих универзалних вредности носиле и локални печат као производ посебних друштвених услова и потреба. Сходно томе, и пријем идеја мира у Србији био је уобличен према обрасцу који је зависио

⁶⁵ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 539–543; Д. Стојановић, *Искушавање начела*, 102–109, 125–127, 167–174, 185–209.

⁶⁶ Између осталог видети у: Миливоје Поповић, *Борбе за парламентарни режим у Србији*, Београд 1939; Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, II, Београд 1989; Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, II, Београд 1990.

⁶⁷ Олга Поповић–Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд 1998.

⁶⁸ Д. Стојановић, *Србија и демократија*, 420.

од читавог низа локалних политичких, друштвених и културних фактора. У Србији почетком 20. века није било друштвених и политичких предуслова за настајање мировног покрета. Чак и да су ти услови постојали, поменути покрет би био слаб и неминовно би се суочио са проблемима са којима се суочавао и у друштвима у којима су услови за његов настанак били далеко повољнији. Дакле, карактеристичан друштвени амбијент, политички и војни фактори, али и карактер политичке културе утицали су да прихватање идеја мировног покрета у Србији буде сужен и ограничен управо на политичку и интелектуалну елиту. Стога ове идеје није пропагирао неки покрет или организација, већ политичари и интелектуалци различитих политичких оријентација. За њих је било заједничко да су били идеалисти, образовани на Западу и прожети духом либералног интернационализма. Током већег дела своје политичке, дипломатске или научне каријере били су у контакту са западноевропским колегама, институцијама и начином размишљања и поимања стварности. Зато су ставови српске елите о идејама мира, арбитраже и разоружања били најближи управо ставовима који су преовлађавали у континенталном делу мировног покрета, пре свега француском. Томе су допринели снажни и трајни идеолошки и интелектуални утицаји, институционално блиски политички оквири, али и слични спољнополитички проблеми са којима су се суочавале Француска и Србија. Став према идејама мира мењао се у складу са перцепцијом о потребама и интересима државе и нације, али се при том није мењало и поимање саме суштине и универзалних вредности тих идеја. У складу са доминантном политичком климом у Европи тог доба границе залагања за опште принципе и универзалне вредности најчешће су постављане тамо где су се они косили са виталним националним интересима. То ће се најасније и најболније видети у лето 1914. године. Идеје мира, у облику у којем су прихваћене, биле су одраз положаја и потреба две различите Србије – „Србије садашње“ и „Србије будуће“, а њих је најбоље описао Стојан Новаковић.⁶⁹ Оне су биле одраз стварности, односно државе и друштва у којима су биле прихваћене, али су истовремено бацале светло на државу и друштво којима су тежили њихови носиоци. Наиме, идеје мира су током процеса прилагођаване околностима у којима се Србија налазила у одређеном тренутку. У периодима слабости, угрожености и страховања за опстанак потенциране су оне идеје чија је реализација могла допринети осигурању државног и народног опстанка. С

⁶⁹ „Србија је увек била слаба, и ма колико да је од почетка било људи који су тежили њеном узвишеном задатку будућности, она је мало могла одвајати на тај задатак и материјалне и моралне снаге. С тога се увек водила борба међу тежњама будућности и међу дужностима опстанка. Та борба је толико стара у Србији колико и она сама. Представници будуће Србије увек траже више но што им може одвојити Србија садашња, која пре свега мора намиривати оно што јој је потребно за њен властити опстанак.“ – Архив Србије, Фонд Стојана Новаковића, СН–463, Белешка, концепт, 1903.

друге стране, у тренуцима заноса који је са собом носила борба за остварење националног уједињења, ове идеје су падале у други план, или су истичане само оне које су и у тим новим околностима могле бити сврсисходне. На тај начин су идеје мира у периоду пре 1914. неминовно подређиване идеји националног ослобођења и уједињења.

Почетком 20. века у Србији су постојале републиканске идеје и убеђења, баш као што су постојале и идеје мира. Ипак, као што у том тренутку у Србији није било предуслова за настанак републиканског покрета, из сличних разлога није било ни предуслова за развој мировног покрета. Апсурдност ситуације у којој су се налазили носиоци ових идеја била је слична, лако уочљива и веома упечатљива. Носиоци републиканских идеја лојално су служили круни као председници влада, министри и дипломатски представници српске монархије. С друге стране, носиоци идеја мира су се неретко залагали за решавање националног питања чак и употребом рата као крајњег средства. Ова противречност указује управо на поменуту границу залагања за одређене идеале, која је постављана на месту на којем се оно сударало са политичком реалношћу, специфичностима одређеног тренутка и контекста, као и бројним политичким и друштвеним ограничењима. Почетком 20. века грађанско друштво у Србији је било закупљено решавањем националног питања. Историјска мисија ове генерације српске елите била је решавање националног питања, односно уједињење српског народа у оквиру заједничке државе. Зато проблеми које су са собом носили евентуална промена облика владавине, или идеје мира и разоружања нису могли бити од примарног значаја за српску политичку и интелектуалну елиту. Границе залагања за остварење ових идеја постављане су на местима где су се оне косиле са српским националним интересима, односно са њиховом перцепцијом. Наравно, идеја републиканизма и идеја општег мира јесу биле авангардне идеје. Али, колико год су оне биле идеје испред свог времена, толико су биле и неоствариве у датом моменту. Ипак, будућност је припадала њима, била она релативно блиска када су у питању републиканске идеје, или далека уколико говоримо о идеји општег мира. Ратови који су уследили током наредних деценија довели су до насилног решавања питања државног уређења у корист републике, док су идеји општег мира наметнули вео утопије коју је тешко досегнути, али чијем остварењу и даље вреди стремити.

Веома је важно, али не и лако, проценити достигнућа и ефикасност деловања једног друштвеног покрета. То је још важније и теже учинити када је у питању судбина идеја које су се појавиле у одређеној друштвеној средини недовољно сазрелој да би изнедрила покрет који би те идеје пригрлио и пропагирао. Суштина ове анализе лежи у двострукој симболици коју је са собом носила појава идеја мира у Србији. Сама чињеница да су се идеје мира појавиле у српском друштву у периоду пре 1914. има одређени

значај. Појава ових идеја била је својеврстан показатељ напредних тежњи, постојања недовољно искоришћених потенцијала, а до одређене мере и симбол сазревања, па рецимо и модерности српског друштва. Реалне могућности стварања мировног покрета на њиховим основама, а у условима плитких друштвених темеља на којима би он почивао, с једне, и снажног национализма и схватања рата као легитимног и примарног средства за остварење националних интереса, с друге стране, биле су веома мале. Период од појаве идеја мира у Србији до избијања Првог светског рата представљао је релативно кратак временски оквир за настанак организованог мировног покрета. Чак и да је дошло до његовог стварања, мировни покрет би тешко дао значајнији допринос проналажењу алтернативе све суморнијој стварности у међународним односима, док би утицај на преобликовање политичке културе у Србији био незнатан услед слабости јавног мњења и немогућности утицаја на процесе политичке социјализације. Стога и чињеница да поменуте идеје у српском друштву нису достигле већи степен прихватљивости представља одређени показатељ. Био је то одраз не само политичких приоритета и поимања државних и националних интереса, већ и показатељ нивоа развијености друштва, карактера политичке културе и специфичности менталитета. Баш као што је пораз ових идеја у 20. веку био и симбол недовољног степена развитка човечанства. Грандиозност циљева и идеја, ограничена политичка и финансијска средства, али и јак отпор са којим се суочавао, осудили су међународни мировни покрет на нереалне покушаје спровођења својих идеја у дело. Одсуство система норми заснованог на консензусу о општем добру, као и непостојање институционализованих и општеприхваћених извора моћи и права, неопходних за одбрану заједничких интереса и вредности, неминовно су онемогућавали настанак чврстог и обавезујућег система међународних правних односа пре Првог светског рата. Због тога није ни могло доћи до стварања окружења које би погодно елиминисању рата као средства за решавање међудржавних спорова. О тежини овог процеса говори и чињеница да су човечанству биле потребне две ратне катаклизме како би успело да направи својеврсни цивилизацијски искорак. Иако рат није у потпуности елиминисан из међународних односа, коначно се дошло до система који донекле гарантује да се сличне трагедије неће поновити. Ипак, поставља се питање колико би и овакав међународни систем био достижан и ефикасан да није прожет равнотежом страха услед ужасавајуће алтернативе миру. Та алтернатива је рат који би дефинитивно омогућио остваривање вечног мира, али једино на огромном гробљу човечанства.⁷⁰

⁷⁰ Ремон Арон, *Мир и рат међу нацијама*, Сремски Карловци и Нови Сад 2001, 186–188, 191.

Summary

Nenad Milenović

Serbia, the Peace Movement and Peace Ideas Before WWII: Limitations and Achievements

Key words: *Serbia, peace movement, peace ideas, pacifism, international law, international arbitration, limitation of armaments, political elite, society, First World War.*

The last decade of the nineteenth century witnessed the emergent interest of Serbian political and intellectual elite in peace ideas, and its growing awareness of international peace movement. Serbian statesmen, politicians, diplomats and scientists didn't pay attention only to the fundamental nature of peace ideas or to the history of peace movement, but also to the possible effects on the policy of Serbia and the fulfilment of Serbian national goals. They were particularly interested in various important subjects: the limitation of armaments, international commissions of inquiry, pacific settlement of international disputes, international arbitration and the establishment of the Permanent Court of Arbitration. Furthermore, some of them were members of Serbian delegations which took part in the proceedings of the two Hague peace conferences, in 1899 and 1907. Participation of Serbia in the Peace Conferences is an important illustration of the methods through which a small state tried to accommodate itself within a discourse of universal values of peace, justice and humanity, without impairing its vital interests and without damaging its relations with the great powers in the process. Serbia presented itself as a state able to perceive the importance and the essence of the principles of international law and international community, and as a state capable to find the proper measure between fulfilling its own interests and complying with universal values. But, at the same time, the Serbian policy was in complete accordance with the prevailing contemporary notion of primacy of national interests over the interests of international community. The reception of peace ideas definitely signified the presence of progressive trends and tendencies in the Serbian state and society at the threshold of centuries. Nevertheless, the attitude of Serbian political and intellectual elite towards peace ideas and the activities of peace movement was under the strong sway of perceived political priorities and national interests. In addition, the prospects for the emergence of national peace movement were made even worse as a result of the insufficient social basis, growing strength of nationalism and the widely held view that the war was a key instrument in achieving national unification. Hence, the fact that the aforementioned ideas couldn't achieve the greater acceptance in Serbian society also points to the character of Serbian society and its political culture.